

Dariusz Walerjański

W poszukiwaniu pamięci : zachowane zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim

---

Pisma Humanistyczne 8, 105-121

2011

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

W poszukiwaniu pamięci. Zachowane zabytki kultury żydowskiej w województwie śląskim¹

W XXI wieku coraz częściej odczuwamy potrzebę ponownego odkrywania i zrozumienia dziejów naszej historyczno-kulturowej wspólnoty i odziedziczonej spuścizny, jaka pozostała w spadku po minionych wiekach, aby lepiej zrozumieć naszą tożsamość. Jednym z elementów bogatego dziedzictwa europejskiego są Żydzi wraz z ich religią.

W licznych ostatnio wydawanych przewodnikach po zachowanych zabytkach żydowskich w Polsce, zabytki tej kultury znajdujące się na terenie Śląska (województwo śląskie, opolskie, dolnośląskie) są pomijane z uwagi na kwalifikacje ich jako dziedzictwo należące do kręgu kultury Żydów niemieckich.

Do środkowej i wschodniej Europy przybyli w VIII stuleciu z Babilonii i Palestyny. Przez wieki ziemie polskie były domem dla wielu Żydów, którzy tu się osiedlali. Przybywali tutaj głównie z krajów niemieckich oraz Czech, osiedlając się z początku na ziemi śląskiej. Tu od prawie 800 lat rozwijali autonomiczne formy życia religijnego i społecznego, tu powstała oryginalna bogata kultura Żydów wschodniej Europy. Część Żydów trwała w tradycyjnej kulturze religijnej, zachowując swoją odrębność narodowo-kulturową, inni tworzyli warstwy społeczne postępowe, ulegające procesowi asymilacji.

Rozwój osadnictwa żydowskiego rozpoczął się w Polsce XII wieku początkowo na Śląsku (Tyniec Mały, Świdnica, Wrocław, Głogów, Lwówek Śląski, Kłodzko), a następnie także w Wielkopolsce i Małopolsce². Od początku osiedlania się Żydzi zajmowali się m.in. handlem, lichwą, rzemiosłem oraz rolnictwem, zwłaszcza na Górnym Śląsku, gdzie pojawili się na początku XIII wieku³. Ich życie na gór-

---

¹ Województwo śląskie usytuowane jest w południowej części Polski. Zostało utworzone w 1999 z województw z poprzedniego podziału administracyjnego. Zajmuje powierzchnię 312,7 tys. km², którą zamieszkuje ponad 4,7 mln. mieszkańców. Region sąsiaduje z województwami: opolskim, łódzkim, świętokrzyskim i małopolskim, a od południa graniczy z Republikami Czeską i Słowacką. Województwo śląskie jest obszarem strukturalnie zróżnicowanym.

² M. Brann, Żydzi na Śląsku, w: Śląsk. Rzeczywistości wyobrażone, red. W. Kunicki, Poznań 2009, s. 243.

³ Register zur Schlesischen Geschichte, wyd. C. Grünhagen, w: Codex diplomaticus Silesiae, t. VII, Breslau 1869–1886 nr 293, s. 132; R. Grodecki, Dzieje Żydów w Polsce do końca XIV wieku,

nośląskiej ziemi było obwarowane licznymi zakazami, nakazami, ograniczeniami ekonomicznymi, które po pewnym czasie przekształciły się w rozporządzenia o wygnaniu Żydów ze śląskiej ziemi w drugiej połowie XV i XVI wieku. W latach 30-tych XVI wieku po pogromach na Węgrzech i częściowo w Polsce pojawili się oni w znacznej liczbie na Śląsku, najliczniej w księstwie opolsko-raciborskim, gdzie — za odpowiednią opłatą — otrzymali opiekę. Od XVIII wieku, kiedy to ziemie śląskie znalazły się w granicach Królestwa Pruskiego, stan prawno-ekonomiczny ludności żydowskiej zaczął się powoli poprawiać i stabilizować, mimo dyskryminacyjnej polityki Fryderyka II. Równouprawnienie Żydów i nadanie im praw obywatelskich w państwie pruskim w 1812 roku oraz potwierdzenie tego w konstytucji w 1815 roku sprzyjało ponownemu osadnictwu żydowskiemu, a także ich emancypacji. W 1817 roku mieszkało na Śląsku 16 576 Żydów, w tym 7 608 na Górnym Śląsku. W 1910 roku w Cesarstwie Niemieckim mieszkało 415 926 Żydów, którzy stanowili 1 proc. ogółu ludności i w większości utożsamiali się z kulturą państwa niemieckiego czego dobitnie dali wyraz zgłaszając się na ochotnika do armii niemieckiej w której służyło 100 tysięcy Żydów oraz podczas plebiscytu w marcu 1921 roku na Górnym Śląsku, gdzie społeczność wyznania możeszowego głosowała za niemiecką racją stanu.

Warto zaznaczyć, że bardzo interesujące i odmienne kulturowo, jak i historycznie były dzieje społeczności żydowskiej zamieszkującej w latach 1922–1939 Górnym Śląsk. Przyłączenie w czerwcu 1922 roku części Górnego Śląska do Polski spowodowało, że wielu Żydów utożsamiających się z kulturą niemiecką, a także uważających się za niemieckich Żydów opuściło tę część Śląska, która po plebiscycie przypadła Polsce. Miejsce Żydów niemieckich zajęli licznie przybyli do tej części Górnego Śląska Żydzi za pracą i w poszukiwaniu lepszych warunków bytowych z Galicji i dawnego Królestwa Polskiego⁴.

Największe skupiska oraz gminy żydowskie w województwie śląskim znajdowały się w Bielsku, Katowicach, Cieszynie, Królewskiej Hucie, Skoczowie, Tarnowskich Górach. Od 1933 roku do województwa śląskiego przybywali prześladowani Żydzi z niemieckiej części Śląska. W 1931 roku według statystyk w województwie śląskim ludność żydowska liczyła 18 938 co stanowiło 1,5 procent⁵. Głównymi skupiskami ludności żydowskiej były miasta: Katowice, Królewska Huta, Bielsko i Cieszyn. Wybuch II wojny światowej spowodował zasadniczą zmianę położenia

w: Polska piastowska, R. Grodecki, Warszawa 1969, s. 60.

⁴ Liczba Żydów w województwie śląskim w latach 1921–1931 wynosiła odpowiednio: w 1921 — 7 337 (5,1 proc.), w 1923 — 4 862, w 1928 — 16 236 (1,3 proc.), w 1938 — 18 938 (1,5 proc.). Skorowidz mniejszości Rzeczypospolitej Polskiej, t. 12, cz. 2, Warszawa 1925; Statystyka Polski, seria C.Z. 54 Drugi powszechny spis ludności z dnia 9 XII 1931. Mieszkania i gospodarstwa domowe. Ludność. Stosunki zawodowe. Województwo Śląskie, Warszawa 1937, s. 24–25; Archiwum Państwowe w Katowicach, Urząd Wojewódzki Śląski — Wydział Prezydialny sygn. 112, Urząd Wojewódzki Śląski — Wydział Administracyjny, sygn. 140.

⁵ Śląskie Wiadomości Statystyczne 1937, s. 110–117.

Żydów: dyskryminacja, prześladowania, zamykanie w gettach, pogromy, a w końcu podjęcie na skalę masową działań zmierzających do ostatecznego rozwiązania kwestii żydowskiej w Europie. O tutejszej żydowskiej kulturze, spuściznie, materialnej i duchowej możemy już dziś mówić wyłącznie w czasie przeszłym. Dotyczy to wszystkich zabytków, i ruchomych, i nieruchomych, jakie pozostały.

Faszyzm hitlerowski doprowadził do zagłady Żydów europejskich. To, co pozostało po Żydach w województwie śląskim, to przebudowane synagogi, wiele cmentarzy, stare fotografie oraz setki stron dokumentów, akt gminnych i sprawozdań w archiwach⁶. Również pozostała skrywana wśród starszych ludzi pamięć o żydowskich mieszkańcach tej ziemi.

Zachowane zabytki żydowskie

Przed wybuchem II wojny światowej prawie w każdej miejscowości obecnego województwa śląskiego mieszkali Żydzi, była co najmniej jedna okazała synagoga oraz cmentarz. To, co ocalało po wojnie, nie zawsze — ze względów politycznych — było objęte opieką należną zabytkom. Obecnie dziedzictwo materialne, jakie pozostało po Żydach mieszkających w województwie śląskim⁷, liczy w sumie 64 nekropolie, z czego tylko w 43 zachowały się nagrobki (pozostałe cmentarze to dziś miejsca przebudowane: parki, bazy samochodowe, nieużytki miejsca bez nagrobków) oraz 18 synagog wybudowanych od drugiej połowy XVIII do XIX wieku, a także kilka domów przedpogrzebowych⁸.

⁶ Wiele akt poszczególnych gmin żydowskich działających na terenie Górnego Śląska zachowało się w Archiwum Państwowym w Katowicach, oddziale archiwum w Gliwicach, Archiwum Państwowym w Opolu w Archiwum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie oraz w Centralnym Archiwum w Heidelbergu, Archiwum Instytutu Leo Becka w Berlinie i Archiwum Nowa Synagoga w Berlinie.

⁷ Omawiając w artykule zachowane zabytki żydowskie w dzisiejszym województwie śląskim, należy pamiętać, że w obecnych granicach tego województwa znalazły się części terenów wchodzących niegdyś w skład terytoriów trzech państw Prus, Rosji i Austrii. W każdym z tych trzech krajów status prawno-społeczny ludności żydowskiej był bardzo zróżnicowany, co rzutowało na ich kulturę, stan majątkowy oraz procesy asymilacyjne. Różnice te bardzo dobrze są odzwierciedlone na zachowanych cmentarzach żydowskich.

⁸ Dane o ilości zachowanych w województwie cmentarzy oraz synagog zamieszczone w innych wcześniejszych publikacjach autora mogą się różnić. Por. D. Walerjański, Cmentarze żydowskie w województwie katowickim. Historia, stan zachowania, problemy ochrony, w: „Ochrona Zabytków” 1998, nr 3; D. Walerjański, Zapisane w Kamieniu. Zachowane zabytki żydowskie w województwie śląskim, w: Zabytki Kultury Żydowskiej w Województwie Śląskim, red. G. Bożek, Katowice 2007. Różnice spowodowane są wciąż prowadzonymi badaniami w tej tematyce oraz aktualizacją dotychczasowego stanu badań.

Cmentarze

W judaizmie szczególny status świętości i pierwszeństwo w hierarchii ma cmentarz, obok łaźni rytualnej, szkoły i synagogi. Jest on niezbędny w życiu gminy przestrzegającej ortodoksyjne zasady religii mojżeszowej. Zgodnie z wiarą w cielesne zmartwychwstanie i równoczesne przyjście Mesjasza, która jest jedną z głównych zasad judaizmu, cmentarz był i jest dla Żydów miejscem otaczanym czcią. Według tych zasad ma status miejsca świętego, nienaruszalnego, gdzie najważniejsze jest to, co kryje ziemia, jednak bez uprawiania kultu zmarłych. Cmentarz, jak i wszystko, co na nim się znajduje, jest ze względów rytualnych nieczysty i czyni nieczystym każdego, kto znajdzie się w odległości około 2 m od grobu. Mowa o tym w Biblii w *Księdze Kapłańskiej*: „I rzekł Pan do Mojżesza: Przemów do kapłanów, synów Aarona powiedz im: Niechaj nikt z nich nie zanieczyści się z powodu zmarłego z jego ludu” (Kpł / 3 Mj 21, 1)⁹. Z tego względu cmentarz nie jest na co dzień odwiedzany. Żydowski obrządek pogrzebowy powinien się ograniczyć wyłącznie do pochówku i utrwalenia pamięci o zmarłym. Judaizm uznaje miejsca pochówku za szczególne sacrum, i nie zna pojęcia likwidacji cmentarza. Zasady tej religii nie zezwalają na jakiegokolwiek inne poza grzebaniem zmarłych użytkowanie terenu raz przeznaczonego na pochówek. Zgodnie z tradycją zmarły Żyd musi spocząć w ziemi poświęconej i nie wolno go pochować na cmentarzu nie żydowskim. Kości wszystkich zmarłych Żydów powinny być pozostawione w spokoju i nienaruszone, aż do czasów zmartwychwstania. Inaczej mówiąc, cmentarz jest miejscem przeznaczonym dla zmarłych „po wieczne czasy”, aż do chwili przyjścia Mesjasza. Ceremonią pogrzebową wraz z przygotowaniem pochówku zajmuje się stworzone w tym celu bractwo pogrzebowe Chewra Kadisza (Święte Bractwo). Do obowiązków bractwa należy umycie ciała, odprowadzenie do grobu i pogrzebanie.

Żydzi zgodnie z nakazem religijnym od najdawniejszych czasów grzebali swoich zmarłych, stawiając im symboliczne kamienne stalle, zwane po hebrajsku *massebach* (macewa) lub *cijun he nefesz*, które według prawa oznaczały miejsce nieczyste (grób) i były znakiem dla kapłanów, aby nie zbliżali się do nich zbyt blisko. Kamienne nagrobek z napisem w języku hebrajskim stawiano najpóźniej w pierwszą rocznicę śmierci na osi wschód – zachód. Zmarły powinien spoczywać zwrócony nogami na wschód, czyli umownie spoglądał w kierunku Jerozolimy. Nie zawsze udawało się zachować tę zasadę, więc często nagrobki były zwrócone w kierunku wejścia lub na osi północ — południe. Cmentarze żydowskie zakładano zgodnie z zaleceniami *Miszny* w odległości 50 łokci (25 m) od domostwa najbardziej wysuniętego na skraj osady. Zmarli musieli być pochowani w sposób chronologiczny

⁹ Biblia Warszawska, Warszawa 1975. Księga ta jest częścią Tory (pięcioksiąg Mojżeszowej), także nazywana księgą kapłańską w języku hebrajskim zwana „Wajikra” — czyli „zawołał od pierwszych słów rozpoczynających tę księgę.

i w rzędach, które aktualnie były używane¹⁰. Opisane wyżej zasady zakładania cmentarzy oraz ich urządzania obowiązywały także społeczność żydowską na terenie Górnego Śląska. W gminach żydowskich o charakterze liberalnym lub reformowanym odstępowano od tej zasady, co jest dobrze widoczne w większych miastach (Katowice, Gliwice, Bytom, Pyskowice, Zabrze), gdzie pod wpływem asymilacji chowano zmarłych w różnych latach w jednym grobowcu rodzinnym lub obok nagrobka wcześniej zmarłej osoby. Cmentarz odwiedzano kilka razy w roku: w święto Paschy, Święto Tygodni – Szawuot, w Dzień Pojednania, 8 dnia Święta Sukkot oraz w miesiącu Elul (sierpień/wrzesień) poprzedzający Sądne Dni — Jom Kipur. Język hebrajski używa kilku wyrażen na określenie pojęcia „cmentarz”: *bet ha kwarot* – dom mogił (Neh 2, 3), *bet ha chajim* – dom życia (Hi 30, 23, Iz 26, 19), *bet ha olam* – dom wieczności (Koh 12, 5). Na terenie obecnego województwa śląskiego w języku funkcjonowało aż pięć nazw zamiennie stosowanych w języku potocznym — mówionym lub w oficjalnym nazewnictwie określające żydowskie nekropolie: *kirkut*, lub *judenfriedhof*.

Dla celów praktycznych żydowskie nekropolie w województwie śląskim można podzielić na trzy kategorie: cmentarze, na których zachowały się nagrobki (niezależnie od ich liczby i stanu zachowania); cmentarze, na których nie zachowały się nagrobki, ale ich teren nie został zajęty, zabudowany; oraz cmentarze, których tereny zostały wykorzystane w różny sposób. Wiele nekropolii zlikwidowano w latach 1939–1941 i po 1945 roku. Wśród nich znalazły się następujące cmentarze: w Bytomiu, Bielsku Białej, Będzinie, Chorzowie, Koniecpolu, Kłobucku, Pilicy, Raciborzu, Rybniku, Mstowie, Mysłowicach, Mikołowie, Przyrowie, Lelowie, Lublińcu, Siewierzu, Szczekocinach, Ustroniu, Wodzisławiu i Żarnowcu.

Najstarszą zachowaną nekropolią żydowską w województwie śląskim jest cmentarz w **Cieszynie** założony w kwietniu 1647 roku, dzięki zezwoleniu księżnej cieszyńskiej Elżbiety Lukrecji, która wyznaczyła miejsce dla grzebania zmarłych członków rodziny Jakuba Singera. Cmentarz usytuowano na zboczu góry zwanej Winogradem. Najstarsze zachowane na cmentarzu nagrobki pochodzą z końca XVII wieku. Najstarszy istniejący nagrobek *in situ* pochodzi z 8 marca 1686. Jest to macewa Estery, córki Józefa, zmarłej 13 adar 5446¹¹. Z pierwszej połowy XVIII wieku zachowało się zaledwie 10 macew. W wiekach XVIII i XIX cmentarz był kilkakrotnie powiększany. Do marca 1785 roku cmentarz pełnił rolę prywatnej nekropolii, której właścicielem była rodzina Singerów. W tym samym roku Mojżesz Singer sprzedał ją za 900 florenów ogółowi rodzin żydowskich, zastrzegając w umowie prawo bezpłatnego pochówku dla siebie i swoich potomków. Od tego czasu nekropolia stała się głównym cmentarzem wyznaniowym dla Żydów za-

¹⁰ Por. hasło cmentarze, w: Żydzi w Polsce. Dzieje i kultura. Leksykon, red. J. Tomaszewski, A. Żbikowski, Warszawa 2001.

¹¹ Jest to macewa wykonana z piaskowca w 1686 roku o wymiarach wys. 90 cm, szer. 52, gr. 13 cm. M. Wodziński, Hebrajskie Inskrypcje na Śląsku XIII-XVIII wieku, Wrocław 1996, s. 280.

mieszkujących Śląsk Cieszyński. W 1830 roku cmentarz został otoczony murem obecnie nieistniejącym. Do dnia dzisiejszego zachowało się na nim ponad 1500 nagrobków. Pochówki odbywały się tutaj nieprzerwanie do 1907 roku, kiedy to kilkanaście metrów dalej założono nowy żydowski cmentarz wyznaniowy. Pierwszym zmarłym pochowanym na starym cmentarzu prawdopodobnie był sam Jakub Singer, zmarły w 1650 roku (nagrobek nie zachował się). Ostatni udokumentowany pochówek odbył się w 1928 roku. Cmentarz posiada duże walory artystyczne oraz należy do najciekawszych cmentarzy, na których mamy możliwość prześledzenia ewolucji śląskiej żydowskiej sztuki sepulkralnej: od najstarszych, prymitywnych macew po nowoczesne XX-wieczne obeliski, odbiegające swym kształtem od kanonu tradycyjnej macewy. Ciekawostką tej nekropolii jest fakt, że od XIX wieku prawie przez 100 lat trwał spór wśród cieszyńskich rabinów o jej datowanie. Według niektórych rabinów oraz lokalnych historyków miała ona zostać założona w drugiej połowie XIV wieku, o czym miały świadczyć znajdujące się tu macewy. Błąd ten był powtarzany był jeszcze w latach 70-tych XX wieku. Cmentarz został wpisany do rejestru zabytków w 1986 roku¹².

Druga z najstarszych nekropolii znajduje się w **Wielowśi** (powiat gliwicki). Została założona w XVII wieku. Obecnie posiada kształt wydłużonego prostokąta o wymiarach 82 × 36 m. Fundatorem miejsca pod cmentarz był Jakub Kopel Bloch, który także sam spoczął w tej świętej ziemi 22 kwietnia 1722¹³. Jest to zarazem najstarszy zachowany nagrobek wykonany z szarego piaskowca z inskrypcją w języku hebrajskim. Obecnie na terenie cmentarza zachowało się około 300 nagrobków. Większość macew wykonanych jest z piaskowca, wszystkie wolno stojące i pokryte symbolicznymi przedstawieniami nawiązującymi do religii i tradycji żydowskiej. Niektóre pokryte są wyłącznie inskrypcjami w języku hebrajskim, późniejsze mają napisy dwujęzyczne: hebrajsko-niemieckie, z napisem niemieckim u dołu lub na odwrocie. Najczęściej pojawiającym się motywem zdobniczym są lwy — znak pokolenia Judy — stojące lub leżące naprzeciw siebie, czasem podtrzymujące tarczę z koroną. Występują także dzbany z misą na grobach Lewitów, błogosławiące dłonie na grobach kapłanów, złamane świece, palmy w części kobiecej, czasem też pojawia się uskrzydłona klepsydra i jelenie z koroną. Ostatni pochówek miał tu miejsce w 1929 roku. W 1943 roku cmentarz, jak większość nekropolii żydowskich na całym Śląsku, został przejęty przez gestapo w celu dokonania jego sprzedaży, co było niezgodne z ówczesnym prawem niemieckim. Na cmentarzu znajdował się nieduży dom przedpogrzebowy, który prawdopodobnie został rozebrany przez okoliczną ludność po 1945 roku wraz z kamiennym ogrodzeniem, które do dnia dzisiejszego zachowało się fragmentarycznie. Zachowane nagrobki

¹² Por. M. Wodziński, *Żydowskie zabytki Cieszyna i Czeskiego Cieszyna*, Cieszyn 1999, s. 63; M. Wodziński, *O czternastowiecznych macewach z Cieszyna*, „*Annales Silesiae*” 1992, volume XXII, s. 105–114; A. Eisenstein, *O starym cmentarzu żydowskim w Cieszynie*, „*Zarania Śląskie*” 1934, s. 158–161; A. Peter, *Geschichte der Stadt Teschen*, Teschen 1888, s. 119.

¹³ Na nagrobku widnieje data śmierci podana według kalendarza żydowskiego: środa 5 ijar 5482.

mają dużą wartość artystyczną i historyczną, co zauważyli w czasach III Rzeszy już niemieccy historycy sztuki, opisując cmentarz w fachowej literaturze, dotyczącej architektury wybudowanej przed rokiem 1800¹⁴.

Trzecią najstarszą zachowaną nekropolią w województwie śląskim jest cmentarz w **Cieszowej** (powiat lubliniecki) założony w XVII wieku¹⁵. Do dziś na cmentarzu zachowało się kilka bardzo ciekawych nagrobków z XVIII wieku wykonanych w skale wapiennej. Gmina żydowska w Cieszowej przestała istnieć w 1905 roku. Pozostawionym materialnym dziedzictwem żydowskim (drewniana synagoga oraz cmentarz) zaopiekował się miejscowy ksiądz. W połowie 2008 roku cmentarz został zniszczony przez huragan jaki przeszedł przez jego teren łamiąc wszystkie znajdujące się tu drzewa oraz niszcząc nagrobki.

Następnymi zabytkowymi cmentarzami są XVIII-wieczne „domy wieczności” w **Mikołowie**, gdzie na terenie cmentarza znajdują się 133 macewy z lat 1726–1799, o dużych walorach artystycznych (najstarszy nagrobek pochodzi z 1726 roku)¹⁶, **Kromolowie** koło Zawiercia (najstarszy nagrobek pochodzi z 1730 roku), cmentarz w **Bieruniu Starym** założony w 1778 roku (najstarszy nagrobek pochodzi z 1818) oraz nekropolia w **Janowie** (najstarszy zachowany nagrobek pochodzi z 1795). Również ciekawy był stary cmentarz żydowski w **Bytomiu**, będący prywatnym mogilnikiem, założony około 1732 roku, na wałach miejskich niedaleko Bramy Gliwickiej, zlikwidowany pod naciskiem władz miejskich na początku lat 60-tych XX wieku. Za jego założyciela uchodzi Izrael Böhm, któremu hr. Lazarus Henckel von Donnersmarck podarował ten teren. Pochowano na nim czterech rabinów bytomskich — nagrobki trzech z nich zachowały się do dziś. Byli to rabinowie: Israel Deutsch, Menachem Mendel Cohn i Israel Freund. Ocalałe macewy z tej nekropoli znajdują się obecnie na nowym cmentarzu żydowskim w Bytomiu, a wykonano z nich pomnik lapidarium w formie „ściany pamięci”. Najstarsza zachowana macewa z tej zlikwidowanej nekropoli pochodzi z 1757 roku (Izrael, syn Jakuba, zmarły 10 marca 1757). Także w początkach XVIII wieku znajdował się cmentarz w **Mysłowicach**.

¹⁴ Hans Joachim Helmigk, *Oberschlesische Landbaukunst um 1800*, Berlin 1937, s. 173, 177. Aktualnie cmentarzem opiekuje się nauczyciel historii Grzegorz Kamiński.

¹⁵ Znany przedwojenny badacz kultury Żydów śląskich prof. historii, rabin Marcus Brann wspomina w swych pracach o nagrobku z tej nekropolii datowanej na 1650 rok, które próbował osobiście odnaleźć podczas penetracji cmentarza w 1917 roku. Bran opisując w 1917 roku cmentarz szczegółowo wymienia tylko dwa epitafia: „pamiątkowy kamień” z października 1780, poświęcony: „R. Eljakim Getzes, synowi R. Nathan Natas” oraz nagrobek z 1785 roku: „Tu spoczywa uczony R. Gerson Mannes, syn Rabina R. Nathan Nata s. U. z Przedborza, Zmarł w środę 11 grudnia 5545 r.”. Badacz cmentarzy żydowskich dr Marcin Wodziński z Uniwersytetu Wrocławskiego po analizie zachowanych opisów w literaturze przypuszcza, że nekropolia została założona około 1775 roku.

¹⁶ Macewa wykonana w piaskowcu postawiona na grobie Chaima syna Judy Lejba zmarłego 28 adra 1 5486 (1726 rok) o wymiarach: wys. 103 cm, szer. 87 cm, gr. 7 cm, zdobiona wrytą w kamieniu koroną w której umieszczono hebrajski napis: Pomnik. Na cmentarzu oprócz opisanej macewy zachowały się jeszcze dwie również datowane na 1726 rok.

Obecnie na jego terenie znajduje się osiedle mieszkaniowe. Podczas likwidacji starego cmentarza nagrobki z niego zostały przeniesione na nowy i wkomponowane w kamienne ogrodzenie cmentarza, później zamienione na ceglane. Prawdopodobne jest, że w dalszym ciągu stare macewy znajdują wraz z gruzem pod starym ogrodzeniem¹⁷.

Interesujący jest także XVIII-wieczny cmentarz w **Krzepicach**, na którym zachowało się około 700 nagrobków, najstarszy z 1749 roku, w tym ponad 400 bardzo ciekawych macew wykonanych z żeliwa z II połowy XIX wieku, będących wyrobem pobliskiej huty z Kuźni Starej, które stanowią wielką rzadkość na terenie wschodniej Europy. W 1988 roku nekropolia została wpisana do rejestru zabytków. Warto wspomnieć o XIX-wiecznej nekropolii w **Sośnicowicach** niedaleko Gliwic, założonej prawdopodobnie około 1812 roku, która jest najmniejszym powierzchniowo cmentarzem żydowskim w województwie śląskim oraz na Górnym Śląsku. Z relacji świadków wiemy, że na jego terenie kiedyś jeszcze po II wojnie światowej znajdowało się około 60 nagrobków. Obecnie na jego powierzchni wynoszącej ok. 50 m² zachowały się do dziś tylko cztery nagrobki, w tym jeden z czytelnym epitafium¹⁸.

Pośród nekropolii województwa śląskiego na uwagę także zasługuje założony w XIX wieku cmentarz z **Jaworznie**, gdzie w wyniku przeprowadzonych ostatnio badań zachowanych tu nagrobków oraz ich epitafiów doszło do odkrycia, że na cmentarzu tym zostali pochowani chasydzi zwolennicy cadyka z Radomska, którzy działali i mieszkali na terenie miasta. Na cmentarzu można odnaleźć nagrobki wnuków cadyka Szlomo Bochnera z Chrzanowa oraz cadyka z Trzebini, a także grób miejscowego chasydzkiego rabina Chaima Zew Rosenbluma zm. w kwietniu 1921¹⁹. Spośród miast województwa śląskiego najwięcej żydowskich nekropolii, bo aż trzy, zachowało się w Będzinie i Sosnowcu. Z tych dwóch miast znajdujących się na terenie Zagłębia Dąbrowskiego warto wspomnieć o „domach życia wiecznego” w Sosnowcu. Najstarszy w tym mieście cmentarz został założony w pod koniec XVIII wieku w dzielnicy Modrzejów. Drugi założono w 1892 roku z powodu epidemii cholery i jest używany po dziś dzień, natomiast trzeci najbardziej zdewastowany został założony w 1939 roku.

Największą liczbę zachowanych pomników nagrobnych, bo ponad 4 500 sztuk na powierzchni 8,5 ha, możemy odnaleźć z kolei na cmentarzu w **Częstochowie**, założonym w drugiej połowie XVIII wieku. Na cmentarzu tym znajduje się ohel

¹⁷ Dowodzą tego przeprowadzone przeze mnie badania terenowe w 1999 roku, w trakcie których udało mi się odnaleźć przy ścianie ledwo wystającą z ziemi wykonaną z piaskowca macewę z XVIII wieku. Był to nagrobek Cwi, syna Judy Lejba, zmarłego 20 lutego 1770. Obecnie nagrobek wciąż przebywa na terenie nekropolii z powodu znaczącego zarośnięcia cmentarza przez tzw. samosiejki, przez co dostęp w miejsce gdzie ma się znajdować jest utrudniony.

¹⁸ Zachowany nagrobek w formie obelisku złamany na trzy części został postawiony na grobie Menahema Medela syna Zewa Wolfa Hotzena zmarłego 20 Tewet 608 (1848 rok).

¹⁹ L. Hońdo, Chasydzi w Jaworznie, w: Żydzi na Górnym Śląsku i w Zagłębiu Dąbrowskim, red. D. Rozmus, S. Witkowski, Kraków 2011, s. 201–207.

cadymka Pinchasa Menachema Justmana zmarłego w 1920 roku. Ostatni pochówek w tej nekropoli miał miejsce w 1973 roku.

Na cmentarzach żydowskich województwa śląskiego można wyróżnić cztery typy nagrobków. Najliczniejszą grupę stanowią tradycyjne macewy, będące dominującą formą żydowskiego pomnika nagrobnego. Jest to pionowa płyta kamienna różnej wysokości, zwieńczona prostokątnie, trójkątnie lub łukowato. Pokrywa ją inskrypcja w języku hebrajskim, a nad nią zazwyczaj umieszczona jest plastyczna dekoracja w postaci płaskorzeźby, która charakteryzuje zmarłego. Zwiedzając zachowane cmentarze żydowskie, warto pamiętać, że macewy były często malowane i stanowiły bardzo kolorowy świat kamiennych nagrobków. Obecnie bardzo trudno na podstawie zachowanych fragmentów polichromii odtworzyć ich kolorystykę. Przykłady takich nagrobków można zauważyć na cmentarzu w Czeladzi, gdzie zachowały się trzy stele z odnowioną współcześnie polichromią, a także w Cieszynie i Zawierciu.

Najpiękniejsze w swych kształtach i bogato zdobione symbolicznymi płaskorzeźbami macewy znajdują się na XVIII-wiecznym cmentarzu w Wielowsi, na cmentarzach w Krzepicach, Cieszynie, Będzinie oraz w Pyskowicach i Modrzejowie. Macewy były i są bez wątpienia najbardziej charakterystycznym elementem cmentarzy żydowskich. Warto wspomnieć, że do końca XVIII i pierwszej połowy XIX wieku na cmentarzach żydowskich prawdopodobnie stawiano najuboższym zmarłym macewy drewniane, które z czasem były zastępowane kamiennymi nagrobkami.

Drugim typem nagrobka jest „ohel” (z hebr. namiot). Jest to prosty budynek murowany z jednym lub dwoma oknami, wewnątrz którego znajduje się grób. Ohele zazwyczaj są pozbawione jakichkolwiek dekoracji plastycznych. Według tradycji żydowskiej ohele wznoszono na grobach słynnych rabinów i cadyków oraz osób zasłużonych dla danej społeczności. W województwie śląskim ten typ nagrobka w postaci pojedynczych grobów występuje na cmentarzach w Czeladzi, Krzykawce, Kromoławie, Sosnowcu i Gliwicach.

Trzecim typem nagrobka, bardzo rzadkim na cmentarzach województwa śląskiego, jest pomnik nagrobny w formie sarkofagu-tumby (po grecku, dosłownie: pożerający ciało), ponieważ ciało spoczywa w ziemi. Nagrobek ten posiada wiele odmian. Tego rodzaju nagrobki w formie stylizowanej na sarkofag (podłużny blok towarzyszący steli) można odnaleźć na starych cmentarzach w Czeladzi, Krzykawce oraz Częstochowie. Dawniej takie formy nagrobków znajdowały się także na nieistniejącym starym cmentarzu w Bytomiu.

Znaczną grupę nagrobków tworzą wolno stojące i przyścienne szpalery grobowców, pomników wykonanych w stylach historyzujących na przełomie wieków XIX i XX. Jest to wyraz silnej asymilacji Żydów zamieszkujących w większych miastach. W większości są to rodzinne grobowce ujęte w ramy kolumn, półkolumn i pilastrów, dźwigających belkowanie z rodzinnym nazwiskiem lub trójkątny, półkolisty

naczółek zwieńczony neoklasycystyczną wazą lub sporych rozmiarów akroterionem czy palmetą. Swoją monumentalną formą nagrobki odzwierciedlają ówczesne romantyczne prądy i tendencje panujące w sztuce sepulkralnej przełomu stuleci XIX i XX. Grobowce takie występują na cmentarzach w Gliwicach, Bytomiu, Katowicach, Zawierciu, Zabrze i w innych miejscowościach.

Przemiany, jakie zachodziły wśród społeczności żydowskiej, znajdujące wyraz również na cmentarzach, były rezultatem Haskali, ruchu oświeceniowego domagającego się reform wśród Żydów w duchu asymilacji. Wyrazem tego procesu na opisywanych cmentarzach było między innymi wprowadzenie dwujęzycznych inskrypcji nagrobnych (hebrajsko-niemieckich, hebrajsko-polskich) oraz uniwersalnych typów nagrobków w postaci złamanych kolumn, kamiennych poduszek czy pomników w kształcie otwartej księgi lub neoklasycystycznych rzeźbionych urn czy waz dekorowanych wianuszkami kwiatów.

W sztuce nagrobnej Żydów aszkenazyjskich prawie nigdy nie przedstawiano postaci ludzkiej. Wynikało to z biblijnego zakazu: „Nie czyn sobie podobizny rzeźbionej czegokolwiek, co jest na niebie w górze i na ziemi w dole, i tego co jest w wodzie pod ziemią” (Wj 20, 4)²⁰. Na omawianych typach nagrobków, szczególnie na macewach występują liczne motywy symboliczne, które wywodzą się ze starożytnej historii Izraela, średniowiecznej mistyki żydowskiej oraz z zasad religii mojżeszowej. Są to świeczniki pięcio, sześcioramienne i pojedyncze zaznaczające groby kobiet. Dzbany z misą lub wylewającą się z nich wodą do misy na grobach Lewitów. Są również ręce złożone w geście błogosławieństwa umieszczane na mogiłach kohenów. Poza tym na cmentarzach występują takie symbole, jak: uskrzydłona klepsydra, szafy pełne ksiąg, zwoje *Tory*, lwy podtrzymujące koronę, złamane drzewa, palmy, gwiazdy Dawida, węże, bociany i gołębie.

Na cmentarzach województwa śląskiego zachowały się domy przedpogrzebowe zwane po hebrajsku *bet tahara* (dom oczyszczenia). Największy z nich, o imponujących wymiarach rzutu 43 × 20 m znajduje się na nowym cmentarzu w Gliwicach. Został wybudowany w 1903 roku w stylu neogotyckim według projektu wiedeńskiego architekta Maxa Fleischera. Godny szczególnej uwagi jest dom przedpogrzebowy w Bielsku Białej wybudowany w 1885 roku w stylu mauretańskim według projektu architekta Karola Korna. Wnętrze sali głównej posiada strop kasetonowy zdobiony barwną polichromią o symetrycznych motywach geometryczno-roślinnych z Gwiazdami Dawida²¹. Pozostałe domy „oczyszczenia” znajdują się w: Czechowicach-Dziedzicach, Bytomiu, Katowicach, Kromolowie (z XVIII wieku), Pyskowicach, Sławkowie, Sosnowcu, Pszczynie, Tarnowskich Górach i Zawierciu.

²⁰ Biblia Warszawska, 2 Księga Mojżeszowa 20,4, Warszawa 1975. Księga ta jest częścią *Tory* (Pięcioksiąg Mojżeszowy), także nazywana księgą kapłańską w języku hebrajskim zwana „Szemot” — czyli „imiona” od pierwszych słów rozpoczynających tę księgę.

²¹ Kasetonowy strop jest oparty na harmonijnej kompozycji kwadratów i prostokątów zajmuje powierzchnię 144 m². W 1997 roku podjęto decyzję o wpisie polichromii stropowej do rejestru zabytków. Autor polichromii pozostaje nieznan.

Stanu zachowania cmentarzy żydowskich w województwie śląskim nie da się jednoznacznie, precyzyjnie określić słowami „dobry” lub „zły”. Można te pojęcia odnieść do poszczególnych cmentarzy. Ale jeśli mielibyśmy uogólnić stan zachowania tych cmentarnych zabytków, to jest on „średni”. Są cmentarze bardzo zdewastowane, które wymagają natychmiastowego zabezpieczenia i działań konserwatorskich (Będzin, Cieszowa, Miasteczko Śląskie, Sosnowiec- Milowice, Mysłowice i Sośnicowice). Są również obiekty bardzo dobrze utrzymane, zabezpieczone, ogrodzone i posiadające swego opiekuna (Gliwice, Bytom, Katowice, Krzykawka, Zawiercie, Zabrze, Wielowieś, Kromołów i Tarnowskie Góry). Są także cmentarze, które pomimo braku jakiegokolwiek opieki znajdują się w miarę dobrym stanie, a najważniejszą potrzebą jest w zasadzie postawienie ogrodzenia i podjęcie prac porządkowych (Pyskowice, Bieruń Stary, Sosnowiec -Modrzejów, Czechowice-Dziedzice i Pszczyna).

Pomniki nagrobne i macewy zachowane na cmentarzach żydowskich stanowią cenny i rzadki zbiór nagrobków architektonicznych od pierwszej połowy XVII do początku XX wieku. Cechuje je bogactwo ozdobnych, symbolicznych elementów oraz dobre wykonawstwo. Część z nich wymaga naprawy uszkodzeń i podjęcia działań zabezpieczających, szczególnie odnosi się to do najstarszych pomników nagrobnych z wieków XVII i XVIII. Niestety, wiele z tych opuszczonych „świętych miejsc”, mimo zagwarantowanej prawnej ochrony, od czasu do czasu jest dewastowanych. W latach 2006–2010 odnotowano akty wandalizmu w Bytomiu, Czeladzi, Katowicach i Zabrzu. Znikają cenne zabytkowe nagrobki jako materiał kamieniarski lub budowlany. Tylko niektóre z nekropolii żydowskich są wpisane do rejestru zabytków województwa śląskiego, m. in. są to cmentarze w Bielsku Białej, Cieszynie, Częstochowie, Będzinie, Janowie, Kromołowie, Zabrzu i Żywcu. Większość nekropolii, bo aż 40, jest zamknięta do celów grzebalnych, a tylko na czterech cmentarzach do dziś dokonuje się stale pochówków (w Bielsku Białej, Bytomiu, Gliwicach (nowy) i Katowicach). Prawie wszystkie stanowią również zabytkowe enklawy zieleni, będącej istotnym elementem wystroju cmentarza, którą także powinno się też objąć opieką konserwatorską.

Szczególnie warte odwiedzenia ze względu na rodzaj zachowanej architektury sepulkralnej jest cmentarz w Zabrzu, założony w 1871 roku na niedużym wzniesieniu. Ma bardzo ciekawy układ przestrzenny z centralną aleją wysadzaną z obu stron grochodrzewami, które nadają tej nekropoli charakter niezwykłego „żydowskiego ogrodu”. Interesujące pod względem prześledzenia rozwoju sztuki sepulkralnej są nekropolie: w Gliwicach — stary cmentarz założony w 1815 roku i nowy z 1902, także w Pyskowicach założony w 1830 roku, w Bielsku-Białej założony w 1849 roku szczególnie ze względu na zachowany tu dom przedpogrzebowy wykonany w stylu mauretańskim, w Będzinie założony w 1831 roku na stoku wzgórza zamkowego z ruinami ohela rabina Barucha Hercygiera, w Katowicach założony w 1869 roku, w Pszczynie założony w 1814 roku, w Tarnowskich Górach

założony w 1822 roku oraz w Żarkach założony w 1821 roku. Warto także odwiedzić grób znanego cadyka, kabalisty, założyciela dynastii chasydzkiej Dawida Bidermanna zmarłego w 1814 roku w Lelowie.

Innym rzadkim judaikiem związanym ze śmiercią i utrwaleniem pamięci o zmarłym są tzw. tablice ku czci zmarłych umieszczane w korytarzach domów mieszkalnych lub w domach modlitwy. Najwięcej tego typu zabytków zachowało się na terenie Zagłębia, a szczególnie w Będzinie. Warto także wspomnieć o odnajdywanych nagrobkach żydowskich podczas różnego rodzaju prac ziemnych czy budowlanych. Na przestrzeni ostatnich pięciu lat udało odnaleźć się nagrobki lub ich fragmenty w następujących miejscowościach: Chorzów, Rybnik²², Wielowieś, Wodzisław Śląski i Żarki. Wśród tych cennych znalezisk na uwagę zasługuje fragment kamiennej macewy z 1739 roku, który pochodzi z nieistniejącego starego cmentarza w Żarkach²³. Inskrypcje występujące w epitafiach na pomnikach nagrobnych w większości są w języku hebrajskim, uważanym przez Żydów na język święty. Obok niego także w pojawia się szczególnie od pierwszej połowy XIX wieku (po 1812 roku) język niemiecki. Im bliżej lat 30-tych XX wieku, na nagrobkach pojawia się także język polski oraz bardzo sporadycznie język jidysz.

Synagogi

Po cmentarzach drugim charakterystycznym dla religii żydowskiej obiektem kultu jest synagoga lub bóżnica, czyli dom modlitwy, który jest najważniejszą instytucją judaizmu. Należy wspomnieć, że w myśl żydowskiego prawa funkcję synagogi może pełnić każde pomieszczenie, byle zebrał się w nim co najmniej *minjan*, czyli *qourum* w liczbie dziesięciu dorosłych mężczyzn w wieku powyżej 13 lat. Synagoga to równocześnie dom zgromadzenia po heb. *bejt kneset*, dom nauki *bejt ha midrasz*, dom modlitwy. Przepis talmudyczny mówił, iż jeżeli w jakiejś miejscowości mieszkało co najmniej dziesięciu Żydów, winna być w niej wzniesiona synagoga. Nie zawsze jednak wykonanie owego przepisu oznaczało wystawienie takiego obiektu. Zależało to od majątności i bogactwa danej gminy. Do 1911 roku w miejscowości Cieszowa znajdowała się jedna z najstarszych i zarazem najpiękniejszych zachowanych drewnianych synagog o konstrukcji zrębowej (zbudowana około 1753 roku) na Górnym Śląsku, którą przed rozbiórką próbowano uratować i przenieść do Muzeum Etnograficznego w Wiedniu.

²² Odnalezione we wrześniu 2009 dziewięć nagrobków, z końca XIX i XX wieku, które w 1940 roku zostały użyte do utwardzenia kilkudziesięciu metrów budowanego przy dzisiejszej ulicy Chopina rowu melioracyjnego. Obecnie są eksponowane w Muzeum w Rybniku.

²³ Inskrypcja na macewie brzmi „[odeszła] dusza jego święta i czysta we wtorek 16 adar riszon roku 499 wg skróconej rachuby [24 lutego 1739]. Niech dusza jego związana będzie w węzełku życia”. Nagrobek jest obecnie wyeksponowany w formie pomnika pamięci na terenie starego cmentarza, który powstał z inicjatywy lokalnego badacza dziejów Żydów Wojciecha Mszyca.

Najstarsza zachowana synagoga w województwie śląskim znajduje się w **Wielowsi**. Wzniesiona została jako obiekt murowany w latach 1763–1771. Usytuowana w centrum wsi, orientowana na planie prostokąta, z salą główną i babińcem od strony zachodu. Wybudowana w stylu architektonicznym nawiązującym do późnego baroku. Dawniej jej bryła zwieńczona była charakterystyczną klasyczną kopułą z gwiazdą Dawida. Obecnie w budynku mieści się prywatny magazyn. Ciekawostką jest, że synagoga znajduje się w odległości kilkudziesięciu metrów od kościoła katolickiego i jest jednym z dowodów na śląską tolerancję. Warto tu wspomnieć, że z budynku synagogi uratował się, pochodzący z 1783 roku, parochet (ozdobna zasłona zawieszana na *Aron ha kodesz*), zdobiona hebrajskim napisem: „Rabi Szymon mawiał: trzy są korony: korona Tory, korona kapłaństwa i korona władzy, ale korona dobrego imienia przewyższa *wszystkie*” (cyt. z Nauki Ojców 4, 17). Judaik ten jest przechowywany w zbiorach Muzeum Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie. Inne bóżnice godne uwagi z punktu widzenia architektonicznego znajdują się: Wodzisławiu Śląskim z XIX wieku, obecnie mieści się tu sklep, w Pszczynie z 1852 roku, mieści się tu kino, w Krzepicach z 1815 roku, zachowana jako trwała ruina, oraz synagoga w Żarkach, w której mieści się dom kultury. Inne dawne synagogi zostały mocno przebudowane i zatraciły pierwotny charakter oraz cechy wskazujące na religijne przeznaczenie (Bieruń Stary, Jaworzno, Pilica, Pszczyna, Szczekociny, Zawiercie, Żory). Również bardzo ciekawe są losy pierwszej, XIX-wiecznej synagogi w Mysłowicach, sprzedanej w 1928 roku kościołowi katolickiemu, który w niej urządził katolicki dom ludowy. Budynek ten, przebudowany, istnieje do dnia dzisiejszego. Podobny los spotkał XIX-wieczną synagogę w Brzezince koło Mysłowic. Bardzo ciekawe są niedawno odkryte zachowane na terenie miasta Będzina zwanego Jeruzolimą Zagłębia, tzw. prywatne domy modlitw. Obecnie udostępnione są dwa obiekty; synagoga Mizrachi założona około 1924 roku oraz dom modlitwy w Bramie Cukermanów. Najciekawszy z tych obiektów to prywatna synagoga Mizrachi wraz z łaźnią rytualną, założona przez członków ortodoksyjnej grupy religijnych syjonistów z organizacji Histadrut i ulokowana w części piwnicznej prywatnej kamienicy. Na uwagę w tym domu modlitwy zasługują zachowane polichromie ścienne, na których możemy zobaczyć znaki zodiaku ilustrujące kalendarz żydowski, symbole dwunastu pokoleń Jakuba, grób Dawida, fragment panoramy Jeruzolimy oraz ścianę płaczu. Obiekt ten został odkryty w lipcu 2004. Niestety z powodu nieprzestrzegania wytycznych konserwatorskich i zwlekaniem z podjęciem prac renowacyjnych ścienne malowidła, zostały znacząco zniszczone. W drugim wspomnianym domu modlitwy założonym pod koniec XIX wieku z inicjatywy oraz w kamienicy kupca Nuchima Cukermana udało się wpisać do rejestru zabytków zachowane ścienne malowidła oraz poddać je działaniom konserwatorskich. Obecnie malowidła o charakterze religijnym stanowią niezwykle zabytek kultury żydowskiej w skali kraju²⁴. Również warto wspomnieć

²⁴ Dom modlitwy reprezentuje nietypową salę modlitw o charakterze dwupoziomowym, umiesz-

o rozpoczętych w 2008 roku pracach rewitalizacyjnych w ramach Regionalnego Programu Operacyjnego Województwa Śląskiego (priorytet IV, działanie 4.1) przywracających pierwotny XIX wieku neoromański wygląd synagogi w Żarkach.

Podsumowanie

Wobec ogromu strat, jakie poniosła kultura żydowska w Europie, zachowane za-
bytki na terenie omawianego województwa są jedynym autentycznym śladem, do-
wodem istnienia gminy żydowskiej na danym terenie, elementem dziedzictwa kul-
turowego, które zostawiły minione pokolenia. Warto o tym dziedzictwie pamiętać
i wziąć za nie odpowiedzialność poprzez jego materialne zachowanie i ochronę
aby ten dawny świat nie odszedł w niepamięć. Jak powiada naczelny rabin Polski
Michael Schuldrich: „tego, co zniszczone, nie można już przywrócić [...] ale mamy
przynajmniej szansę, by ocalić Pamięć”²⁵.

Tabela 1. Wykaz cmentarzy żydowskich w woj. śląskim²⁶.

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ROK ZAŁOŻENIA	STAN ZACHOWANIA
1	Będzin — nowy	II poł. XIX wieku	nie zachowany, baza samocho- wa. W 2007 odnaleziono fragmenty XIX-wiecznych macew użytych jako materiał budowlany.
2	Będzin góra zamkowa	1831	—
3	Będzin — stary	II poł. XVI wieku	nie zachowany — skwer
4	Bielsko Biała — nowy	1849	najstarszy nagr. z 1849
5	Bielsko Biała (Lipnik) — stary	1849, zlikwidowany w la- tach 1966–67	zachowano tylko część nagrobków na nowym cmentarzu.
6	Bieruń Stary	1778	najstarszy nagr. z 1818

czoną w dwóch mieszkaniach kamienicy mieszczańskiej (sala główna oraz wyżej nad nią bezpo-
średnio zlokalizowano babiniec). Ściany sali modlitw wypełnione są malarstwem o charakterze
religijnym związanym z judaizmem. Prawdopodobnie zostały wykonane w latach 20-tych XX
wieku. Od nazwy właściciela kamienicy przyjęto obiekt nazywać „Bramą Cukermana”. Opiekę
nad nim sprawuje powołana w tym celu Fundacja Brama Cukermana <www.bramacukermana.
com>.

²⁵ A. Dylewski, Śladami Żydów polskich. Przewodnik ilustrowany, Bielsko Biała 2002, s. 7.

²⁶ Przedstawiony w tabeli materiał jest wynikiem badań i analiz przeprowadzonych w większości
na przestrzeni ostatnich dziesięciu lat. Jego zgromadzenie było możliwe dzięki współpracy au-
tora z wieloma osobami badającymi poszczególne nekropolie jak i własnych, wieloletnich badań
w terenie oraz pozyskanych dokumentów, konsultowanych z Janem Jagielskim, kierownikiem
Działu Dokumentacji Żydowskiego Instytutu Historycznego w Warszawie.

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ROK ZAŁOŻENIA	STAN ZACHOWANIA
7	Bytom — nowy	Oficjalnie otwarty 1865	najstarszy nagr. z 1868
8	Bytom — stary	1720, zlikwidowany w 1965	nie zachowany, istnieją nagrobki na nowym cm., najstarszy z 1757
9	Chorzów	1862, zlikwidowany 1973	nie zachowany — park
10	Cieszowa	II poł. XVII wieku	najstarszy nagr. z 1780
11	Cieszyn — nowy	1907	—
12	Cieszyn — stary	kwiecień 1647	najstarszy nagr. z 1686
13	Czechowice Dziedzice	I poł. XX wieku	najstarszy nagr. z 1919
14	Czeladź	1912	
15	Częstochowa	II poł. XVIII wieku (około 1780)	zachowane ponad 4500 nagrobków, najstarsze z XVIII wieku
16	Dąbrowa Górnicza	1929	częściowo zachowany, najstarszy nagr. z 1929
17	Gliwice — nowy	1902	—
18	Gliwice — stary	1815	najstarszy nagr. z 1825
19	Janów	II poł. XVIII wieku	najstarszy nagr. z 1791
20	Jaworzno	I poł. XX wieku	najstarszy nagr. z 1884
21	Katowice	9 września 1869	najstarszy nagr. z 1869
22	Kłobuck	XIX wiek	nie zachowany
23	Konieczpol	XIX wiek	nie zachowany, obecnie osiedle domków
24	Kromołów	XVIII wiek	najstarszy nagr. z 1730
25	Krzepice	XVIII wiek	najstarszy nagr. z 1740, zach. unikatowe XIX wieczne mace- wy wykonane z żeliwa
26	Lelów /nowy grób cadyka Davida Lelovera	1814	nie zachowany
27	Lelów stary	XVIII wiek	nie zachowany
28	Lubliniec	1845, do 2007 pełnił rolę placu do nauki jazdy samochodem	—
29	Miasteczko Śląskie	II poł. XIX wieku	częściowo zachowany
30	Mikołów — nowy	XVIII wiek	najstarszy nagr. z 1726
31	Mikołów — stary	XVII wiek / 1682	nie zachowany — szkoła
32	Milówka	II poł. XIX wieku (około 1891)	najstarszy nagr. z 1892

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ROK ZAŁOŻENIA	STAN ZACHOWANIA
33	Mstów	II poł. XIX wieku	częściowo zachowany
34	Mysłowice — nowy	1864	—
35	Mysłowice — stary	XVIII wiek	nie zachowany, park osiedlowy, zachowany jeden nagrobek z XVIII wieku na terenie nowego cmentarza.
36	Pilica nowy	1842	—
37	Pilica stary	I poł. XVIII wieku, funkcjonował do 1842, zniszczony po 1939	nie zachowany obecnie targowisko, zachowane fragmenty macew wmurowanych w budynkach mieszkalnych
38	Przyrów	XIX wiek	nie zachowany
39	Pszczyna	1814	—
40	Pyskowice	1830, do 1920	najstarszy nagr. z 1834
41	Racibórz	1817	nie zachowany
42	Rybnik — nowy	1925–26	nie zachowany
43	Rybnik — stary	1815	nie zachowany skwer
44	Skoczów	1891	—
45	Sławków — Krzykawka	I poł. XX wieku	najstarszy nagr. z 1904
46	Sosnowiec Miłowice	1939	częściowo zachowany, najstarsze nagr. z 1942
47	Sosnowiec — Modrzejów	koniec XVIII wieku	—
48	Sosnowiec	1892	—
49	Sośnicowice	XIX wiek (około 1812)	częściowo zachowany, najstarszy nagr. z 1848
50	Szczekociny- nowy	II poł. XIX wieku	nie zachowany, zamieniony na plac manewrowy i bazę samochodową
51	Szczekociny — stary	1765, zlikwidowany w 1942, do 2006 na jego terenie znajdował się szalet miejski	nie zachowany, odnalezione fragmenty połamanych macew.
52	Tarnowskie Góry	1822	najstarszy nagr. z 1822
53	Toszek	II poł. XIX wieku	—
54	Ustroń	1905, zlikwidowany pod budowę drogi w latach 70-tych XX wieku	nie zachowany, zachowane kilka nagrobków na cmentarzu katolickim
55	Wielowieś	II poł. XVII wieku	najstarszy nagr. z 1722

LP.	MIEJSCOWOŚĆ	ROK ZAŁOŻENIA	STAN ZACHOWANIA
56	Wodzisław Śląski	1814, 1933 — ostatni pochówek, po 1945 cmentarz zamieniono na cmentarz żołnierzy radzieckich	zachowane dwa nagrobki, jeden z 1914
57	Zabrze	1871	najstarszy nagr. z 1871
58	Zawiercie	1905	najstarszy nagr. z 1906
59	Żarki — nowy	1821	najstarszy nagr. z 1822
60	Żarki -stary	II poł. XVII wieku	nie zachowany, zachowany jeden nagrobek z 1739
61	Żarnowiec nowy /koło rzeki Uniejówki/	około 1936–37	częściowo zachowany
62	Żarnowiec stary	XVIII wiek	nie zachowany
63	Żory	1814	najstarszy nagr. z 1819
64	Żywiec (Zabłocie)	II poł. XIX wieku	najstarszy nagr. z 1853

---

mgr Dariusz Walerjański — historyk, muzealnik, obecnie Kierownik Międzynarodowego Centrum Dokumentacji i Badań nad Dziedzictwem Przemysłowym dla Turystyki. Nagrodzony za osiągnięcia na polu ratowania i popularyzacji idei ochrony zabytków, szczególnie śląskich i żydowskich, złotą odznaką „Za opiekę nad zabytkami” przez Ministra Kultury i Dziedzictwa Narodowego RP oraz Honorowym Dyplomem za ochronę dziedzictwa kultury żydowskiej w Polsce przez państwo Izrael. Pierwszy w Polsce uzyskał tytuł społecznego opiekuna zabytków. Autor wielu artykułów popularyzujących historię i ochronę zabytków. Od kilku lat współpracuje z Żydowskim Instytutem Historycznym w Warszawie.